

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ ПІД ЧАС ЙОГО ПРИЗНАЧЕННЯ (ПУНКТ 3 ЧАСТИНИ 1 СТАТТІ 65 КК УКРАЇНИ)

Ященко А.М.,
к.ю.н., доцент

Харківський національний університет внутрішніх справ

На підставі аналізу доктринальних точок зору, що стосуються індивідуалізації покарання при його призначенні, формулюються узагальнюючі висновки, пов'язані з розв'язанням проблеми співвідношення, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України чинників індивідуалізації покарання. Зазначається, що ступінь впливу на призначення покарання кожного окремого з чинників, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, сьогодні залежить переважно від суддівського розсуду. З метою подальшої формалізації правил призначення покарання у КК України пропонується встановити норму, яка б закріплювала правила індивідуалізації покарання при його призначенні. Підкреслюється, що орієнтиром у цьому можуть стати положення ст. 66 КК Іспанії, ст. 78 КК Республіки Молдова, а також ст. 61 КК Литовської Республіки.

Ключові слова: індивідуалізація покарання, правила призначення покарання на підставі загальних засад.

Ященко А.Н. / НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ НАКАЗАНИЯ ПРИ ЕГО НАЗНАЧЕНИИ (ПУНКТ 3 ЧАСТИ 1 СТАТЬИ 65 УК УКРАИНЫ) / Харьковский национальный университет внутренних дел, Украина

На основании анализа доктринальных точек зрения, касающихся индивидуализации наказания при его назначении, формулируются обобщающие выводы, связанные с решением проблемы соотношения предусмотренных п. 3 ч. 1 ст. 65 КК Украины факторов индивидуализации наказания. Отмечается, что степень влияния на назначение наказания каждого отдельного из факторов, предусмотренных п. 3 ч. 1 ст. 65 УК Украины, сегодня зависит преимущественно от судейского усмотрения. С целью последующей формализации правил назначения наказания, в УК Украины предлагается установить норму, которая бы закрепляла правила индивидуализации наказания при его назначении. Подчеркивается, что ориентиром в этом могут стать положения ст. 66 УК Испании, ст. 78 УК Республики Молдова, а также ст. 61 УК Литовской Республики.

Ключевые слова: индивидуализация наказания, правила назначения наказания на основании общих принципов.

Yashchenko A.N. / SOME ASPECTS OF THE INDIVIDUALIZATION OF PUNISHMENT IN HIS APPOINTMENT (PARAGRAPH 3 OF PART 1 OF ARTICLE 65 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE) / Harkiv National University of Internal Affairs, Ukraine

Based on an analysis of doctrinal viewpoints concerning individualization of punishment in his appointment, formulate general conclusions related to solution of the problem ratio provided by paragraph 3 of Part 1 of Article 65 of the Criminal Code of Ukraine factors of individualization of punishment. It is noted that the degree of influence on the appointment of punishment of each individual factors provided by paragraph 3 of Part 1 of Article 65 of the Criminal Code of Ukraine, today depends mainly on judicial discretion. With the purpose of eventual formalization of the rules of the appointment of punishment in the Criminal Code of Ukraine proposed to establish a norm that enshrines the rule of individualization of punishment in his appointment. It is emphasized that reference point in this may be norms of article 66 of the Criminal Code of Spain, Article 78 of the Criminal Code of the Republic of Moldova, and Article 61 of the Criminal Code of the Republic of Lithuania.

Key words: individualization of punishment, rules of appointment of punishment based on the general principles.

У КК України призначення покарання на підставі загальних засад передбачено ст. 65. Згідно цієї статті, як відомо, суд призначає покарання у межах установлених у санкції статті Особливої частини КК України, крім випадків передбачених ч. 2 ст. 53 КК України, відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Вимоги цієї кримінально-правової норми є обов'язковими для суду. Разом з тим, при обранні конкретного виду та строку покарання судді іноді не завжди встановлюють і розкривають критерії індивідуалізації покарання, лише формально посилаючись на те, що покарання призначено з урахуванням, зокрема, ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Пов'язане це, у першу чергу, з проблемою співвідношення вказаних правових явищ між собою. Крім того, при індивідуалізації покарання правозастосувач не позбавлений певної свободи вибору в прийнятті відповідного рішення. Іноді така свобода призводить до того, що зовнішньо однакові обставини кримінального провадження по-різному оцінюються суддями, що тягне прийняття різних по суті рішень [4, с. 3]. У цьому зв'язку, дослідження проблемних аспектів індивідуалізації покарання при його призначенні є вельми актуальним і корисним як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

У теорії кримінального права питання, пов'язані з індивідуалізацією покарання при його призначенні, розглядалися в роботах В. М. Бесчастного, Є. В. Благова, О. О. Дудорова, В. І. Тютюгіна, М. М. Становського, М. І. Хавронюка та багатьох інших. Праці вказаних до-

слідників і стали науково-теоретичним підґрунтям цього дослідження.

Мета статті є у здійсненні аналізу доктринальних точок зору, що стосуються індивідуалізації покарання при його призначенні, та вироблення на цій основі відповідних узагальнюючих висновків, а також подальший розвиток ідей, спрямованих на пошук оптимальних напрямів можливого обмеження суддівського розсуду при прийнятті рішень, пов'язаних із призначенням покарання.

Із змісту п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, як ми вже зазначили, вбачається, що при призначенні покарання суд має враховувати ступінь тяжкості злочину. У вітчизняній кримінально-правовій літературі переважна більшість науковців ступінь тяжкості вчиненого злочину визначають через такі його складові: 1) типовий ступінь тяжкості та 2) індивідуальний ступінь тяжкості. Так, Т. І. Іванюк зазначає, що типовий ступінь тяжкості вчиненого злочину визначається ст. 12 КК України, а індивідуальний – з урахуванням фактичних обставин конкретної справи. Такими обставинами, зокрема, є форма вини, мотиви й цілі, спосіб, обстановка і стадії вчиненого злочину, кількість епізодів, роль кожного із співучасників (якщо злочин вчинено групою), тяжкість наслідків, що настали тощо [7, с. 73–74].

Варто зазначити, що у кримінальному законодавстві РФ досліджувана складова розглядуваної засади призначення покарання характеризується, окрім ступеня тяжкості злочину, ще й характером суспільної небезпечності злочину. Т. В. Непомняща, зокрема, зазначає, що з метою призначення справедливого покарання суд в описовій частині вироку повинен відобразити обставини, які визначають характер суспільної небезпечності злочину в даному

конкретному випадку [12, с. 51]. Саме тому О. В. Кривенков до обставин, що відносяться до характеристики суспільної небезпечності злочину відносить: 1) обставини, які розкривають ціннісні особливості об'єкту посягання; 2) обставини, які відносяться до характеристики шкідливих наслідків злочину; 3) обставини, що характеризують спосіб вчинення злочину; 4) обставини, що характеризують особливості місця, часу, обстановки вчинення злочину [6, с. 84].

У цьому зв'язку Є. В. Благов, посилаючись на інших науковців, як на наш погляд, справедливо відмічає, що врахування характеру суспільної небезпечності злочину не має самостійного значення при призначенні покарання. Практично врахувати при призначенні покарання характер суспільної небезпечності злочину на відміну від його ступеня просто неможливо [3, с. 313–314]. Подібний погляд розділяє й А. О. Пінаєв, який зауважує, що не можна говорити про врахування при визначенні ступеня тяжкості вчиненого злочину цінності об'єкту, адже характер суспільної небезпечності вже враховано як в диспозиції, так і в санкції відповідної статті. На тяжкість вчиненого злочину впливає розмір заподіяної шкоди, вид вини та інші ознаки, зокрема, особливо витончений спосіб вчинення злочину або використання при посяганні різних технічних засобів, низовинні мотиви або цілі тощо [13, с. 361–362]. Відтак, позиція вітчизняного законодавця у цьому аспекті цілком виправдана. Отже, узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що, визначаючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, необхідно враховувати не лише приписи ст. 12 КК України, а ще й інші обставини, до яких як теорія кримінального права, так і судова практика відносить форми вини, мотиви і мету, спосіб і стадії вчинення злочину, кількість епізодів злочинної діяльності, роль кожного зі співучасників, характер і ступінь тяжкості наслідків, що настали, тощо.

Врахування особи винного, при дотриманні вимог п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, на думку Т. І. Іванюк, означає врахування судом при призначенні покарання соціальних, психологічних, фізичних та інших істотних з кримінально-правової точки зору даних особи, що вчинила злочин. До соціальних даних особи належать професія, займана посада, характеристика у побуті та на роботі, наявність відзнак, нагород тощо, наявність сім'ї, утриманців, матеріальний стан тощо; фізичні дані – це стать, вік, стан здоров'я, інвалідність, вагітність і т. ін.; психологічні дані – психічне здоров'я, темперамент, характер особи. Всі ці дані важливо враховувати у сукупності. У вирок повинні бути наведені ті з них, які безпосередньо вплинули на призначення покарання [7, с. 73–74]. Подібним чином розкривається зміст розглядуваної обставини більшістю науковців [17, с. 157; 6, с. 74, 88; 18, с. 15–16; 8, с. 253; 10, с. 586; 12, с. 57, 60–61]. М. І. Бажанов при цьому відзначає, що врахування особи винного і його суспільної небезпечності це не одне і теж саме. Подібна термінологічна відмінність не є випадковою, а відображає те положення, що при призначенні покарання враховується ширше коло обставин, що характеризують особу винного, ніж дані про його суспільну небезпечність. Саме тому при призначенні покарання суд повинен враховувати, окрім демографічних даних, суспільно-виробничу і соціально-побутову характеристику винного, наявність у минулому особливих заслуг, відомості про вчинені раніше злочини, наявність певних фізичних або психічних аномалій тощо [2, с. 87]. А. О. Пінаєв при характеристиці особи винного також зазначає, що тут мова йде не про суб'єкта злочину (адже всі ознаки суб'єкта злочину враховуються в конструкції складу і відбиваються в санкції), а про особу винного зі всіма її психофізичними ознаками [13, с. 362–363]. З іншого боку, Т. В. Непомняча звертає увагу на те, що слід розрізняти поняття «особа злочинця» і «особа винного». Що стосується особи злочинця, зазначає дослідниця, то не всі

відомості про неї повинні враховуватися при призначенні покарання. Наприклад, не повинно братися до уваги її ставлення до релігії, національність, соціальне походження тощо. Ці дані мають значення для кримінології. Отже, поняття «особа злочинця» – це кримінологічне поняття, а «особа винного» – кримінально-правове, поряд із поняттям «суб'єкта злочину» [12, с. 57, 60–61]. Таким чином, врахування особи винного при призначенні покарання припускає з'ясування судом соціальних, психологічних, біологічних та інших даних про особу, які її характеризують як під час вчинення кримінального правопорушення, так і до або після його вчинення.

Нарешті, при врахуванні обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, слід виходити з того, що перші, передбачені ст. 66 КК України, а другі – ст. 67 КК України. Усі обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, піддаються певній класифікації, з приводу якої у літературі висловлюються різні думки. Невдаючись у дискусію з цього питання, зазначимо, що більшістю науковців в основу поділу даних обставин на види, покладений їх вплив на ступінь тяжкості вчиненого злочину та особу винного. Отже, зазначається, що ці обставини, як правило, конкретизують або вчинений злочин чи особу винного, або злочин і особу винного одночасно [12, с. 69; 5, с. 205]. У цьому зв'язку, важливого значення набуває питання щодо співвідношення пом'якшуючих та обтяжуючих обставин з обставинами, що характеризують ступінь тяжкості вчиненого злочину та особу винного.

У юридичній літературі означене питання залишається дискусійним. Так, І. А. Лесниченко і Ю. Є. Пудовочкін зазначають, що ступінь суспільної небезпечності діяння, особа винного, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання – взаємопов'язані критерії. Неможливо оцінити ступінь суспільної небезпечності діяння без врахування пом'якшуючих та обтяжуючих обставин, рівно як неможливо дати оцінку особі винного, не приймаючи до уваги характер вчиненого нею діяння і обставин його вчинення. Відтак, навряд чи, виправдано обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, наділяти самостійним значенням. Вони лише конкретизують фактори, що визначають небезпечність діяння і особу винного, а тому включені у ст. 60 КК РФ виключно із практичних міркувань [1, с. 92–93]. Подібну думку розділяють й інші науковці [16, с. 226–227; 11, с. 11–12].

З такими точками зору, як на наш погляд, погодитися неможна, хоча б тому, що пом'якшуючі та обтяжуючі обставини на законодавчому рівні передбачені в якості таких, що реально впливають на розмір призначеного покарання (статті 66, 67, 69-1 КК України і подібні статті КК РФ), поряд із окремим впливом на призначення покарання обставин, що характеризують тяжкість вчиненого злочину та особу винного (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України). М. І. Бажанов зазначав, що розглядуваний критерій загальних засад призначення покарання складається із трьох елементів, які хоча і знаходяться у тісному взаємозв'язку, однак мають враховуватися самостійно [2, с. 82]. Отже слід погодитися з Є. В. Благовим, який зазначає, що ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, слід розмежувати між собою [3, с. 322]. Як відмічає О. В. Кривенков, зробити це складно, адже вказані фактичні обставини тісно пов'язані між собою у взаємозалежності і з великим труднощами піддаються окремому аналізу [6, с. 43–44]. Однак, очевидно, що робити це необхідно.

У цьому контексті В. І. Ткаченко зазначає, що суспільно небезпечне діяння та особа винного мають самостійне значення у системі загальних засад призначення покарання. Специфіка обставин, що пом'якшують та обтяжують відповідальність, полягає у тому, що вони завжди тісно пов'язані із вчиненим злочином, знаходять у ньому своє вираження, характеризують суспільну небезпечність вчи-

неного діяння і особистість злочинця. Але, очевидно, що цими обставинами не вичерпується значення вчиненого діяння та особи винного в системі загальних засад призначення покарання [18, с. 25–26]. Таку ж позицію поділяє і С. В. Благов. Дослідник зазначає, що якщо ті або інші дані взяті до уваги при врахуванні ступеня суспільної небезпечності злочину, то вони вже не можуть бути взяті до уваги при врахуванні особи винного. Що стосується обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, то дійсно будь-яка із цих обставин за діючим кримінальним законодавством відноситься до характеристики або ступеня суспільної небезпечності злочину, або особи винного. Водночас, слід мати на увазі, що обставини, названі законодавцем як обтяжуючі, не повинні прийматися до уваги правозастосувачем при врахуванні ступеня суспільної небезпечності злочину та особи винного. Останніми охоплюються інші обставини, що збільшують покарання. Теж саме стосується й пом'якшуючих обставин, з єдиною особливістю, що їх перелік є відкритим. Тому зрозуміло, що обставини, особливо названі законодавцем як пом'якшуючі, не повинні прийматися до уваги при врахуванні ступеня суспільної небезпечності злочину і особи винного. У разі ж якщо відповідна обставина не вказана у переліку пом'якшуючих, але є такою, що у даному випадку здатна вплинути на покарання однаково з ним, її необхідно визнати пом'якшуючою обставиною і на даній підставі неможна враховувати при прийнятті до уваги ступеня суспільної небезпечності злочину або особи винного [3, с. 322–324, 334]. Тут варто звернути увагу на такий момент. Як зазначає М. І. Хавронюк, окремі російські науковці схиляються до того, що перелік обставин, які пом'якшують покарання, не повинен бути відкритим. Розділяючи такий підхід і посилаючись на науковців, які його започаткували, дослідник вказує, що до нього підштовхує, зокрема, судова практика. Так, суди визнають пом'якшуючими обставинами, ті обставини, які не мають для цього необхідних ознак (наприклад, відсутність судимості, позитивна характеристика за місцем проживання, повне визнання вини підсудним, відсутність наполегливого прохання потерпілого призначити суворе покарання, наявність малолітніх дітей, каяття у вчиненому, відсутність невідшкодованої шкоди, зайняття підсудним трудовою діяльністю, добровільне з'явлення після оголошення про порушення кримінальної справи, відсутність тяжких наслідків злочину тощо) і не можуть бути поставлені в один ряд з тими, що прямо передбачені кримінальним законом [23, с. 357]. Не випадково, що Л. Л. Круглік у цьому контексті зазначає, що для того, щоб окрему обставину визнати пом'якшуючою необхідно, щоб ця обставина характеризувалася типовістю, обов'язковістю і суворо певною спрямованістю. Під типовістю обставин, на думку автора, розуміється характерність їх для більш менш широкого кола злочинів. За загальним правилом, проявом типовості виступає масовість явища, поширеність останнього. Обов'язковість (безумовність) впливу означає, що обставина, що описується у законі, позначається на рівні суспільної небезпечності за загальним правилом у всіх випадках, коли воно в наявності, незалежно від конкретних особливостей скоєного і особи. Нарешті, суворона спрямованість впливу означає, що вказана у законі обставина здатна у всіх злочинах або тільки підвищувати, або тільки знижувати суспільну небезпечність [9, с. 18–20]. Отже, визнання будь-якої обставини пом'якшуючою не повинно здійснюватися формально, виходячи із суб'єктивного ставлення судді до якоїсь конкретної встановленої у справі обставини. Інакше кажучи, у будь-якому випадку, не зважаючи на те, що перелік пом'якшуючих обставин на сьогодні є відкритим, правозастосувач має розуміти, що це не дає йому ніякого права визнавати будь-яку обставину у справі такою, що пом'якшує покарання. Корисними у такому разі можуть стати роз'яснення ви-

щої судової інстанції. Більше того, ми вважаємо, що лише вища судова інстанція, у результаті узагальнення відповідної судової практики, може прийти до висновку, що ті чи інші обставини є такими, що пом'якшують покарання. Наприклад, приписи п. 21 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» рекомендують судам при призначенні покарання як обставину, що його пом'якшує, враховувати примирення з потерпілим [15].

Таким чином, ступінь суспільної небезпечності кримінального правопорушення, особа винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання є самостійними кримінально-правовими категоріями. Вказані чинники при призначенні покарання, як зазначає В. Т. Маляренко та деякі інші науковці, повинні бути наведені у мотивувальній частині вироку і конкретизовані. Посилання, з яких не видно суті наведених обставин, недопустимі. Наприклад, якщо суд ураховує стан здоров'я, то необхідно вказати, який саме, розкрити це поняття. Якщо суд посилається на характеристику, то необхідно вказати, яку характеристику бере до уваги: позитивну, негативну чи задовільну [14, с. 86–87; 12, с. 55; 17, с. 155].

Що стосується безпосередньо впливу вказаних категорій на обрання конкретного виду та розміру покарання, зазначимо, що в юридичній літературі, як правило, зазначається, що такий вплив на призначення покарання мають лише пом'якшуючі та обтяжуючі обставини. Між тим, уявляється, що у такому разі обмежується можливість впливу при призначенні покарання обставин, що характеризують вчинене кримінальне правопорушення та особу винного. Як зазначає С. В. Благов, інші обставини, що характеризують ступінь суспільної небезпечності злочину, і всі інші обставини, що характеризують особистість винного, так само повинні впливати на покарання, як і кожна окрема обставина, що пом'якшує або обтяжує покарання [3, с. 324]. О. О. Дудоров з цього приводу зазначає, що в практиці застосування покарання не виключені ситуації, коли за наявності у справі пом'якшуючих обставин поряд з обставинами, що характеризують ступінь тяжкості злочину та особу винного, буде призначене максимально можливе покарання, а за наявності обтяжуючих поряд з тими ж обставинами – мінімальне покарання, передбачене санкцією [5, 208, 209–210]. У цьому зв'язку, на наше переконання, правові наслідки не лише обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, але й обставин, що характеризують тяжкість вчиненого кримінального правопорушення та особу винного, мають бути закріплені на законодавчому рівні. Отже, з метою подальшої формалізації правил призначення покарання, у КК України доцільно встановити норму, яка б закріплювала правила індивідуалізації покарання при його призначенні. Орієнтиром в цьому можуть стати положення ст. 66 КК Іспанії [20], ст. 78 КК Республіки Молдова [22], а також ст. 61 КК Литовської Республіки [21]. Взнявши їх за основу, зазначимо, що подібна норма може мати такий вигляд: «Стаття ... Правила індивідуалізації покарання

1. Суд, індивідуалізуючи покарання на підставі п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, має керуватися такими правилами:

1) за відсутності обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, а так само у разі їх наявності суд, відповідно з даними про особу винного та ступенем тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, обирає більш м'яке або більш суворе покарання, а також строк або розмір його призначення, виходячи із медіани покарання, встановленого у санкції статті Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення;

2) при встановленні медіани складаються мінімальний і максимальний розмір покарання, встановленого у санкції статті Особливої частини цього Кодексу, що передбачає

відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, і отриманий результат поділяється наполовину;

3) за наявності одного або декількох обставин, що пом'якшують покарання, відповідно позитивних даних про особу винного, оцінивши ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, суд призначає покарання ближче до нижньої межі покарання, встановленого у санкції статті Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення;

4) за наявності одного або декількох обставин, що обтяжують покарання, відповідно негативних даних про особу винного, оцінивши ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, суд призначає покарання ближче до верхньої межі покарання, встановленого у санкції статті Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення;

5) за наявності одного або декількох обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, відповідно позитивних або негативних даних про особу винного, оцінивши ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, суд призначає покарання ближче до нижньої або верхньої межі покарання, встановленого у санкції статті

Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, у залежності від якісно-кількісного домінування показників вказаних чинників індивідуалізації покарання».

Вищевикладене дозволяє зробити такі висновки: 1) ступінь впливу на призначення покарання кожного окремого з чинників, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, сьогодні залежить переважно від суддівського розсуду. Лише обставини, що пом'якшують покарання, причому окремі із них, більш-менш конкретно формалізують остаточну міру покарання, що призначається судом (статті 69 і 69-1, ч. 3 ст. 43 КК України). Приємне виключення з цього становить, мабуть те, що частини 1–3 ст. 68 КК України, яка є свідченням фактичного впливу на призначення покарання тих інших обставин, що характеризують ступінь тяжкості вчиненого особою злочину; 2) з метою подальшої формалізації правил призначення покарання у КК України доцільно встановити норму, яка б закріплювала правила індивідуалізації покарання при його призначенні. Орієнтиром в цьому можуть стати положення ст. 66 КК Іспанії, ст. 78 КК Республіки Молдова, а також ст. 61 КК Литовської Республіки. Отже положення XI розділу Загальної частини КК України слід доповнити відповідною кримінально-правовою нормою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андриенко В. А. Уголовная ответственность : понятие, проблемы реализации и половозрастная дифференциация : [монография] / В. А. Андриенко, И. П. Лесниченко, Ю. Е. Пудовочкин, П. В. Разумов. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – 384 с.
2. Бажанов М. И. Избранные труды / М. И. Бажанов ; [сост. : В. И. Тютюгин, А. А. Байда, Е. Б. Харитоновна, Е. Б. Шевченко ; отв. ред. В. Я. Тацій]. – Х. : Право, 2012. – 1244 с.
3. Благов Е. В. Применение уголовного права (теория и практика) : [монография] / Е. В. Благов. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 505 с.
4. Грачева Ю. В. Судейское усмотрение в уголовном праве : дис. ...канд. юрид. наук 12.00.08 / Грачева Юлия Викторовна. – М., 2002. – С. 3;
5. Дудоров О. О. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання : поняття, правова природа, значення / О. О. Дудоров // Вісник Запорізького національного університету. – 2001. – № 1. – С. 204-211.
6. Кривенков О. В. Общие начала назначения наказания по российскому уголовному праву : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кривенков Олег Владимирович. – Москва, 2001. – 172 с.
7. Кримінальне право України : [навчальний посібник] / [С. Г. Волкотруб, О. М. Омельчук, В. М. Ярін та ін.]; за ред. О. М. Омельчука. – К. : «Наукова думка»; «Прецедент», 2004. – 297 с.
8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. – . . .
Т. 1 : Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 376 с.
9. Кругликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве: [учебное пособие] / Л. Л. Кругликов. – Ярославль : Ярославский гос. ун-т, 1977. – 83 с.
10. Курс российского уголовного права. Общая часть / Под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : Спарк, 2001. – 767 с.
11. Мясников О. А. Смягчающие и отягчающие наказание обстоятельства в теории, законодательстве и судебной практике : [монография] / О. А. Мясников. – М. : ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2002. – 240 с.
12. Непомнящая Т. В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы : [монография] / Т. В. Непомнящая. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 781 с.
13. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права [курс лекций] / А. А. Пинаев. – Х. : «Харьков юридический», 2005. – 664 с.
14. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України / В. Т. Маляренко. – К. : Фонд «Правова ініціатива», 2003. – 156 с.
15. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 16 квітня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/2D15B6D03E5FE108C2257B33005B3574>. – Заголовок з екрану.
16. Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон : [монография] / Э. Л. Сидоренко. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 310 с.
17. Становский М. Н. Назначение наказания : [монография] / М. Н. Становский. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 1999. – 480 с.
18. Ткаченко В. И. Общие начала назначения наказания : [учебное пособие] / В. И. Ткаченко. – М. : ВЮЗИ, 1984. – 71 с.
19. Уголовный кодекс Испании / Под редакцией и с предисловием доктора юридических наук, профессора Н. Ф. Кузнецовой и доктора юридических наук, профессора Ф. М. Решетникова. – М. : Издательство ЗЕРЦАЛО, 1998. – С. 32.
20. Уголовный кодекс Испании / Под редакцией и с предисловием доктора юридических наук, профессора Н. Ф. Кузнецовой и доктора юридических наук, профессора Ф. М. Решетникова. – М. : Издательство ЗЕРЦАЛО, 1998. – С. 32.
21. Уголовный кодекс Литовской Республики : Закон Литовской Республики от 26 сентября 2000 года [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243877&subID=100107735,100107737,100107746,100108077#text>.
22. Уголовный кодекс Республики Молдова : Закон Республики Молдова от 18 апреля 2002 года [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14700/preview>.
23. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : [монография] / М. І. Хавронюк. – К. : «Юрисконсульт», 2006. – 1048 с.